

ՀՐԱՇՅԱ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

*Փիլիսոփայական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր*

ԻՆՔՆԱԼՐԱՅՈՒՄ**ԿԱՄ****ՄԵԿ ՆԿԱՐԻ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆ**

Համոզված եմ, որ «Էջմիածնյա» ընթերցողներին քաջ հայտնի է 17-րդ դարի ականավոր պատմագիր Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» կոթողային երկի բացառիկ կարևորությունը եվրոպական դարի ոչ միայն հայոց քաղաքական, տնտեսական ու գիտամշակութային կյանքի պատմության, այլև հարևան երկրների (Վրաստան, Իրան, Թուրքիա), մասամբ և եվրոպական առամձին պետությունների (Նիսաստան, Հոլանդիա և այլն) պատմական այլևայլ իրողությունների ուսումնասիրման ու լուսաբանման գործում: Այն հազվագյուտ աղբյուր է նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության պատմությանը և հատկապես դարասկզբի ծայրաստիճան ամկյալ, ապա դարակեսի ծաղկյալ վիճակին ծանոթանալու համար: Վերջապես, կա մեկ այլ հանգամանք, որը էջմիածնական յուրաքանչյուր հոգևորականի պարտավորեցնում է իմանալ նրա հետ կապված ամեն մի մանրուք. չէ՞ որ այդ երկի թե՛ հղացման, թե՛ իրագործման և թե՛ շտապափութ տպագրության պատվին ամենայն իրավամբ պատկանում է հենց Էջմիածնի միաբանությանը՝ հանձնա ժամանակի երջանկահիշատակ կաթողիկոսներ Փիլիպոս Աղբակեցու և Հակոբ Ջուղայեցու, բացառիկ հայրենասեր պատմագիր Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու և հայ տպագրության ու մշակույթի մեծ ռաեվիրա Ոսկան Երևանցու: Գուցե սխալվում եմ, բայց ինձ թվում է, որ Դավրիժեցու պատմությունը հենց այստեղ հղացված ու իրականացված գրական ամենամեծ հուշարձաններից է, եթե ոչ ամենամեծը, որի հեղինակությունը ժամանակի հուրվույթում ոչ միայն չի մկազում, այլև գնալով ավելի է մեծանում ու տարածվում: Եվ բնավ պատահական չէ, որ նրա հանդեպ ընդգծված հետաքրքրությունն են դրսևորել ոչ միայն ժամանակակիցները, այլև հետագա սերունդները, ոչ միայն հայրենակիցները, այլև օտարները: Պատահական չէ և այն իրողությունը, որ թեև մինչև 17-րդ դարի 60-ական թվականները տպագրվել էին ութ տասնյակից ավելի հայերեն գրքեր, բայց դրանց մեջ չկար պատմագիտական (յիմի հայրենական, թե օտար) և ոչ մի գիրք, բացի կաթոլիկ միսիոներ Կղեմես Գալանտսի հակահայկական ոգով գրված քազմամասնյա հայերեն-լատիներեն ստվարածավալ աշխատությունից, որը, սակայն, լույս էր տեսել ոչ թե հայ տպագրիչների, այլ Հռոմի Կաթոլիկ Եկեղեցու օանքերով: Փաստորեն Դավրիժեցին առաջինն է արժանացել հայ տպագրիչների ուշադրությանը, ինչպես նաև առաջին պատմագիրն է, որ կենդանության ժամանակ տպագրված տնտսվ տարիների իս տքնանքի ու տառապանքի աղբյուրներ:

Հարկավ, ես ոչ մի մտադրություն չունեմ դուզմ-ինչ մանանցներու անցյալի մեր մյուս պատմիչների անմահ երկերի արժեքն ու կարևորությունը, այլ պարզապես ցանկանում եմ ընդգծել ժամանակակիցների կողմից Դավրիժեցու գրքին տրված քաջատիկ նշանակությունը, նրա հետ կապված հալսերն ու սպասումները: Եվ իսկապես, տպագրվելուն պես այն եկավ հաստատելու, որ ժամանակակիցները չէին սխալվել. բանն այն է, որ Դավրիժեցու գիրքն ունեցավ ինչպես սիրողներ ու ջարհեկամներ, այնպես էլ հակառակորդներ ու թշմամիներ¹: Ըստ այդմ, այն մինչև զրո ունեցել է հայերեն հինգ և ֆրանսերեն, ռուսերեն ու լեհերեն մեկական ամբողջական (ֆրանսերենն և ռուսերենն նաև մասնակի) հրատարակություն, իսկ Վրաստանին վերաբերող հատվածներն ատանձին տպագրվել են թե՛ ֆրանսերեն և թե՛ վրացերեն: Վերջապես, անկարևոր չէ և այն փաստը, որ հայերեն հրատարակություններից երկուսը դեռ անցյալ դարի վերջերին հրականացվել է Վաղարշապատում (1884, 1896):

Դիշտ է, Դավրիժեցու մասին տարբեր առիթներով ու տարբեր նպատակներով գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ², անգամ իսկ մեծագրական աշխատություն, սակայն սխալ կլինի կարծել, թե ամեն ինչ արված է և այլևս չինչ չկա անելու: Ընդհակառակը, իմ կարծիքով, դեռ կան Դավրիժեցու անմահ երկի չուսումնասիրված ու չուսարանված շատ ծայքեր, մութ մնացած հարցեր ու խնդիրներ, որոնք կարատե են հանգամանակից ուսումնասիրության:

Վաղուց ի վեր զբաղվելով 17-րդ դարի հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության ուսումնասիրությանը, բազմիցս առիթ եմ ունեցել օգտվելու Դավրիժեցու հայտնած արժանահավատ տեղեկություններից ու պատմական երևույթներից՝ տված սրբափ զնախատականներից, իսկ ատանձին դեպքերում փորձել եմ լուսաբանել նրա գրքի ստեղծման ու տպագրության հետ կապված որոշ հանգամանքներ³, արձևորել նրա տեղն ու դերը հայ պատմագրության զանազանում⁴, կարևորել նրա նշանակությունը դարի հայ մշակույթի, ի մասնավորի հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության ուսումնասիրման գործում⁵:

Ներկա հոդվածում ցանկանում եմ ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել Դավրիժեցու աշխատության ձեռագիր օրինակներում առկա մի մանրանկարի

¹ Մտոպապես հայտնի է, որ լեհահայերի բռնի դավանափոխությունը իրականացնող կաթոլիկ քարոզիչները Արեփոս Պիդուի գլխավորությամբ միանգամայն միշտ զնախատելով Դավրիժեցու գրքի խաղալիչ դերը, կտրականապես արգելեցին նրա վաճառքը լեհահայ գաղթօջախներում (տե՛ս «Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ Եկեղեցւոյն Հռովմայ: Ժամանակակից յիշատակարանը», Ս.Պետերբուրգ, 1884, էջ 215: Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Հ. Ղ. Միրզոյան, Ոսկան Երևանցու իմաստասիրական երկի գործնական արժեքն ու կարևորությունը, «Էջմիածին», 1998, թիվ 7:

² Մատենագիտական մանրամասն ցանկը տե՛ս Լ.Ղանեղյան, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Խրանի 17-րդ դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Եր., 1978. Տես՝ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ.Ա. Խանյարեանի, Եր., 1990:

³ Տե՛ս Հ. Միրզոյան, Առաքել Դավրիժեցու պատմության առաջին հրատարակության մասին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, թիվ 2:

⁴ Տե՛ս Հ. Միրզոյան, Մովսես Խորենացի և Առաքել Դավրիժեցի, «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ստեղծման 1500-ամյակը, միջազգային գիտաժողովի դրույթներ» գրքում, Երևան, 1991:

⁵ Տե՛ս Հ. Միրզոյան, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի ընդհանուր վերլուծություն, Երևան, 1983:

վրա, որը քաղաքական իր սուր բովանդակության պատճառով դուրս է մնացել Դավիթիժեցու գրքի նախորդ բոլոր հրատարակություններից, իսկ վերջինում (Երևան, 1990) թեև գետեղված է, բայց, ինչպես հույսն է, չի մեկնաբանված:

Շուրջ երեք տասնամյակ առաջ Դավիթիժեցու աշխատության ոսկանյան հրատարակության (Ամստերդամ, 1669) մասին գրելիք հռոգվածիս համար նյութեր հավաքելիս Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի երկու ձեռագրում (թիվ 1772 և 1773) հայտնաբերեցի մանուշակագույն թանաքով (համապատասխանաբար՝ մուգ ու բաց երանգով) գրչանկար բոլորածև մի օձապատկեր, որի գալարների վրա՝ սկսած գլխամասից, գրված է «Առաջին Օսման», իսկ այնուհետև՝ մինչև 17-րդ դարի 60-ական թվականների սկզբին դեռ զահակալոդ սուլթան «Մահամատ»-ի անունը ներառյալ, թվով 18 սուլթանի անուն: Ընդ որում սուլթան Մուստաֆայի անունը գրված է երկու անգամ, որովհետև իրականում, ինչպես պատմագիրն է հայտնում, այդ շրջանում թուրքական սուլթանները իսկական խաղալիք էին եմիլներին ձեռքին, և վերջիններս նրան գահ են քաղծրացրել երկու անգամ:

Դրանցից առաջինում (թիվ 1772, էջ 356բ) օձը պատկերված է սուր ժանիքներով և ունի եղջյուրներ: Գրիչն սկզբում ճիշտ չի հաշվարկել զծապատկերի գրելիք տարածքը, ուստի տեսնելով, որ մի քանի անուն դուրս է մնում զծագրից, նորից երկարացրել է օձակնիկի փակված տուտը (տես նկար 1): Ընդհակառակը, մյուս ձեռագրում (թիվ 1773, էջ 368բ) գրիչն այնպես է զծագրել, որ բոլոր անունները գրելուց հետո դատարկ է մնացել գրերի մի անբողջ գալար, որտեղ կարելի է ավելացնել բազմաթիվ նոր անուններ: Հավանաբար ցանկացել է հասկացնել, որ դեռ շատ նորանոր սուլթաններ են գալու, բայց դրանք բոլորն էլ լինելու են նույնը, շարունակելու են նախորդների օձային գիծը: Այստեղ օձը առաջինի նման ունի եղջյուրներ, գուրկ է ժանիքներից, բայց դրա փոխարեն բաց երախից դուրս է նետված եռասայր լեզուն (տես նկար 2):

Ինչ խոսք, հայտնաբերելուց հետո որոշեցի անսլայման հրապարակել այն, թեև մտածում էի, որ հագիվ քե դա վիվիայի խորհրդային գրաքննության ամենատեսալից: Հարկավ, այդպես մտածելու լուրջ հիմքեր ունեի, որովհետև դրանից առաջ մի ուրիշ հռոգվածի համար երկար չարշույվել էի նույն գրաքննության կողմից: Լրջորեն կշռադատելուց հետո՝ «Բանքեր Երևանի Համալսարանի» հանդեսի այն ժամանակվա պատասխանատու քարտուղար, ներկայումս գլխավոր խմբագրի տեղակալ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ս. Մադյանի հետ միասին եկանք այն եզրակացություն, որ հնարավոր է մանրանկարը տպագրել առանց մեկնաբանության: Ուստի գրեցի, որ «Մական Երևանցին Դավիթիժեցու գրքի առաջին տպագրությունից, հավանաբար տեխնիկական դժվարությունների պատճառով, դուրս է թողել մաս քանկարից քարերի անունների յթելվյալ տախտակը և մի քանի այլ պատկերներ: Հետագա հրատարակություններում դրանք բոլորն էլ վերականգնվել են, բացի մեկից, որը տալիս ենք ստորև» (էջ 193):

Հավատա, սիրելի ընթերցող, դեռ այն ժամանակ քաջ հասկանում էի բերածս պատճառաբանության կեղծությունը, բայց ստիպված էի դիմելու մնաց քայլի: Հետո, երբ զգացի, որ այն վրիպել է ոչ միայն խորհրդային գրաքննության, այլև հռոգվածիս ամենաբանիմաց ընթերցողների ուշադրությունից, սկսեցի մտածել հարմար առիթի յեպքում վերաստպագրելու մասին: Անցան տարիներ: 80-ական թվականների վերջին Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ներկայիս տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ս. Արևշատյանի համձնարարությամբ տպագրության երաշխավորելով Լ. Ա. Խանլարյանի գիտական բացառիկ բարեխղճությամբ

աշխատասիրած «Գիրք պատմութեանցի» վերջին՝ ակադեմիական հրատարակության ձեռագիրը (Երևան, 1990), բանավոր խմբերի ամպայման գեոեղել մահ ինչու մկարը: Նա, իհարկե, խոստացավ և բարեբախտաբար, կարողացել է կատարել իր խոստումը (տես 432 և 433 էջերի միջև գետնված ներդիրը): Դատելով խմբող առարկա մկարի ներկայացման վիճակից ու հանգամանքներից, վստահորեն կարող եմ ասել, որ կամ եղել են յուրջ դժվարություններ, կամ պարզապես, գոյաշնայով այս ժամանակ արդեն խոգեվարք ապրող խորհրդային գրաքննությունից, մա մույնպես գերադասել է հրատարակել առանց մեկնաբանության ու ծանոթագրման: Դրանում համոզվելու համար բավական է ասել, որ ոչ միայն չի մեկնաբանել կամ ծանոթագրել, այլև չի մշել մույնիսկ, քե որ ձեռագրից է վերցված այն: Միմյուրե ուրիշ պեպքերում ամենաչնչին իսկ տարակուսանք առաջացնող փաստը, միտքը, բառը, անունն ու դեպքը ծանոթագրել է ամենայն բնախնդրությամբ (գիրքն ունի 975 ծանոթագրություն, որոնցից մի քանիսը կարող էին լինել ինքնուրույն հոդված): Այս, իրոք, աշխատասիրողն այդպես է վարվել գրաքննչական գլխացավանքից ազատվելու համար, անադրակյունեն հաստատում է մահ ինքը: Թվարկելով Դավրիժեցու երկի առաջին հրատարակության ընթացքում Ոսկանի կատարած միջամտություններն ու փոփոխությունները, գլուս է. «Կարելի է միայն ենթադրություններ անել, քե ինչպիսի մկատառումներով էր առաջնորդվում Ոսկան Երևանցին մախմական բնագիրը խմբագրելիս: Պատճառները կարող էին լինել կրոնական, գրաքննչական, քաղաքական և այլ բնույթի»⁶: Արդյո՞ք հարկ կա ասելու, որ այս խոսքերը մատամբ վերաբերում են մահ իրեն:

Այս խմբող առարկա մկարի մտահղացումը պատկանում է հենց Առաքել Դավրիժեցուն, իմ խորին համոզմամբ վեր է կասկածից: Իսկ ինչ փաստեր ունենք այսպես պնդելու համար: Հայագետներին վաղուց հայտնի է, որ ինչպես մշված ձեռագրերը, այնպես և ուրիշ երեք ձեռագիր պատմագիրն անձամբ իր նյութական միջոցներով սեփական ինքնագլույ օրինակից գաղափարել է տվել Աթանաս և Ավետիս գրիչներին: Այդ վեց ձեռագրից (1 ինքնագիր և 5 ընդօրինակություն) մեզ են հասել չորսը, ոյանցից երեքը գտնվում է Մետրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (թիվ 1772, 1773 և 7296), իսկ չորսերորդ՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրատանը (թիվ 137): Բարեբախտաբար վերջինիս մանրաժայպվենը մույնպես կա մեր Մատենադարանում (թիվ 678): Ասենք մահ, որ հենց Վիեննայի ձեռագիրն է հիմք ծառայել մկանյան հրատարակության համար:

Զավոք, հեղինակի ինքնագիրը և մրանից ընդօրինակված հիմք ձեռագրերից մեկը մեզ չեն հասել: Դրա փոխարեն անառարկելիորեն ապացուցված է, որ պահպանված չորս օրինակից հնագույնը և լավորակը (թիվ 1773), որը 1663 թ. ընդօրինակել է Աթանաս գրիչը «Կարքի գիտաքաղաքում», մատամբ ունի հեղինակային ինքնագրի արժեք⁷: Իր բնույթով սրան է հարում մահ թիվ 7296 ձեռագիրը, որը, ինչպես պարզեցի սույն հոդվածի առլթով, մույնպես ունի մույն մկարը, քայց քե ինչպիսին է այն ու ինչու, այդ մասին փսքը-ինչ հետտ:

⁶ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 48 (ընդգծումն իմն է- Հ. Մ.):

⁷ Այդ մասին մանրաթան ահն Հ. Միրզոյան, Առաքել Դավրիժեցու պատմության առաջին հրատարակության մասին, ԲեՀ, 1971, թիվ 2, էջ 190-191: Ի դեպ՝ իմ արտահայտած տեսակետն ու քերած փաստարկները յիովին հախմոթյան են արժանացել դավրիժեցիագետ Լ. Ա. Խանլարյանի կողմից (տես Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, էջ 39-40 և այլուր):

Մյուս երկու ձեռագիրն ընդօրինակել է Ավետիս գրիչը Երևանում, որոնցից Վիեննայինը՝ 1665 թ., իսկ Երևանինը՝ 1666 թ.: Թե՛ մեկը և թե՛ մյուսն ունեն մույն պատկերը ամառաբարտ վիճակում: Թվում է, որ, իբրև մույն հեղինակի գործ, դրանք պետք է հիմնականում մույնը լինեին: Իրականում դրանք էապես տարբերվում են իրարից, որը լուրջ խոսիրգաժառանգությունի տեղիք է տալիս: Թիվ 1772 ձեռագրի օձապատկերը մոտավոր ձևով նկարագրեցի վերը: Ինչ վերաբերում է Վիեննայի ձեռագրում եղածին, ապա մամրաժապավենից դժվար է որևէ բան ասել նկարի գույնի մասին, քեև ենթադրելի է, որ, նկարված է մույն մուգ մանուշակագույն բամաքով: Բայց ահա օձի գլուխն այստեղ այնպես է նկարված, որ առաջին հայացքից դժվար է կռահել, որ նկարվածը, իսկապես, օձ է: Գրիչն օձի գլուխը նկարել է ամուր փակված բերանով, որ հիշեցնում է մահակի կլոր գլուխ կամ տափօղակ, այն տարբերությամբ միայն, որ կա աչք հիշեցնող ծաղկաման մի բան և տափօղակը երկու անհավասար մասերի բաժանող մի թույլ գծիկ, իսկ այդ գծիկից, այսինքն՝ օձի բերանից, դուրս եկած գրեթե ամենշարելի լեզվափուշ (տե՛ս նկար 3): Գուցե դա է պատճառը, որ մույնիսկ ակնամվոր հայագետ Հակոբոս Տաշյանը սույն ձեռագիրը նկարագրելիս պարզապես նշել է. «Թղ. 368ը մասն զալարածե-թողորակ՝ ազգաբանություն օսմանցուց»⁸: Դժվար է ասել, իբրք, չի նկատել ակնամվոր հայագետը, որ ոչ թե սովորական «զալարածե-թողորակ» է, այլ իսկական զալարված օձ: Կամ գուցե նկատել, բայց Ոսկանի և մյուս երատարակիչներին մնամ «գրաքննչական, քաղաքական» և կամ այլ պատճառով չի ցանկացել արտահայտվել: Բոլոր դեպքերում ներկա հոդվածի համար թե՛ մեկ և թե՛ մյուս ենթադրությունը հետաքրքրական է:

Հարց է ծագում, իսկ ինչու է մույն գրիչն ընդամենը մեկ տառվա տարբերությամբ ընդօրինակած երկու ձեռագրում մույն պատկերը գծագրել իրարից էապես տարբեր ձևով: Իմ կարծիքով հիմնական, գուցե և միակ, պատճառն այն է, որ դրանցից առաջինը, այսինքն՝ Վիեննայի ձեռագիրը, հենց սկզբից նախատեսված է եղել վաղուց Ամստերդամում գտնվող Ոսկանին ուղարկելու համար: Պարզ է, որ Դավրիժեցին այն պետք է ուղարկել հայ վաճառականների հետ, որոնք ձեռագիրը կալուղ էին Ամստերդամ հասցնել մի քանի ճանապարհով, որոնցից, հասկանալի է, ամենից վտանգավորը Լ. Պոլսով անցնում էր, բայց թողութվին անվտանգ չէին մասն մյուսները: Եթե ենթադրենք, որ հեղինակն, ըստ նախնական պայմանավորվածության, այն ուղարկելու էր Ոսկանին Աստրախան-Մոսկվա-Միխանգելսկ-Ամստերդամ կամ մեկ ուրիշ համեմատաբար ապահով ճանապարհով, ապա միևնույն է, ոչ մի երաշխիք չկար, որ ճանապարհին կամ տեղ հասնելուց հետո որևէ թուրք, թուրքամետ մեկը կամ քեկուզ Ոսկանի անթիվ հակառակորդներից մեկն ու մեկը դա չէր նկատի ու մատնի բուրքերին: Կարծում եմ, այս ամենը հիմք է տալիս

⁸ «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Հ. Յակովբոս Կ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 431: Ի դեպ՝ այս ձեռագիրը նկարագրելիս Հ. Տաշյանը գրել է, «Համեմատեց ընդամենապես լատ. միայն սկիզբը քանի մը թուրք ինկած է (4 թուրք)»: Պարզվում է, որ Ոսկանյան տպագրությունը լրիվ ունի այդ չորս թերթի բովանդակած նյութը: Իրավամբ հարց է ծագում, արդյո՞ք այդ չորս թուրքը տպագրությունից հետո են անհայտացել ձեռագրից, թե՛ Ոսկանը դրանք ստացել է բուն ձեռագրից առանձին: Առայժմ դժվար է պատասխանել այս հարցին:

ասելու, որ հենց այդ կարգի վտանգներից զգուշանալու մպատակով հեղինակն իսկ գրչին նախապես պատվիրել է այնպես նկարել այդ շարաքատտիկ օծի գլուխը, որ նախ՝ անմիջապես աչքի չգարնվի, իսկ ապա՝ օձը մնա օձ: Ավելին, Դավրիժեցին այդ օրինակը պատրաստելուց և Ոսկանին առաքելուց հետո կարծես հույս չի ունեցել, որ այն անպայման տեղ կհասնի (ինչն էլ այսօր, որ ճանապարհին չէիմ պատահում վաճառականների հետ) և կամ տեղ հասնելու դեպքում Ոսկանն անպայման կկայառաջարկ կատարել խոստումը, ուստի շարունակել է բազմացնել այն գրչության եղանակով: Դրա լավագույն հաստատումն է հենց նույն Ավետիս գրչի 1666 թ. գաղափարած թիվ 1772 ձեռագիրը:

Վերը խոստացա անդրադառնալ նաև թիվ 7296 ձեռագրում ստեղծ նկարին, որն, իմ կարծիքով, ամենագայացումն է: Պատկերացումն է, անհայտ ինչ-որ ձեռք հաստով ջանադրությամբ ամբողջովին ջնջել-մաքել է օծի գլուխը (էջ 365բ), որի հետևանքով նկարը լիովին զրկվել է իր արտահայտչականությունից՝ վերածվելով բոլորովին անկենդան ու անիմաստ գծապատկերի: Ուստի մյուսների համեմատությամբ թողնում է ճիշտ նույնպիսի տպավորություն, ինչպիսին կարող է թողնել կենդանի, ֆշշոցով գալարվող բունավոր օծի փոխարեն գլուխը կտրած օծի անկենդան դիագալարը (տես նկար 4):

Նկարագրելով մեզ հետաքրքրող ձեռագիրը, Լ. Խանլարյանը գրել է. «Անտղայի տվյալների (ձեռագիր, թանաքի գույն, ուղղագրություն, սխալների նույնություն և գրադաշտում բաց թողնված տեղեր) ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սույն ձեռագիրը նույնպես, նախորդների նման, արտագրված է ինքնագրից: Այս ձեռագիրը, որը ներկայացված է Ե տառով, հարում է ամենահին (1663 թ.), ամենալավ ու ամենալավ պահպանված ձեռագրին (Գ): Ներմուծումները և սխալների ուղղումներն արված են, ինչպես և Գ ձեռագրում, հեղինակի ձեռքով»⁹: Իրավամբ հարց է ծագում, եթե հեղինակն ամձամբ կատարել է «ներմուծումներ» և «սխալների ուղղումներ», ապա չէ՞ր կարող օծի գլուխը ջնջողը նույնպես լինել ինքը: Առաջին հայացքից իմ այս ենթադրությունը կարող է թվալ անտրամաբանական ու անհիմն, եթե չասեն՝ անհեթեթ, բայց փորձեն հիմնավորել: Զանի որ Լ. Խանլարյանի վերը բերված նկարագրությանից հետևում է, որ այս ձեռագիրը ընդօրինակողը նույնպես, ամենայն հավանականությամբ, հենց Աբանաս գրիչն է, ուրեմն նա պետք է ընդօրինակած լինի կամ 1664 թ., կամ ծայրահեղ դեպքում 1665 թ. սկզբին, բայց անպայման Վիեննայի ձեռագրից առաջ, որովհետև Ավետիս գրիչն իր ընդարձակ հիշատակարանում ասում է, որ Վիեննայից Դավրիժեցու ինքնագրից գաղափարված չորրորդ ձեռագրին է: Արդ՝ եթե Վիեննայի ձեռագիրը պատմագրի անմիջական «հոգաբարձությանը, ծախիք և արդեամբ» ընդօրինակված ընդամենը հինգ ձեռագրից չորրորդն է, ուրեմն հինգերորդը կլինի հաջորդ տարում (1666 թ.) նույն Ավետիսի ընդօրինակած թիվ 1772 ձեռագիրը: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ եթե չորրորդն ու հինգերորդը գրվել են 1665 և 1666 թվականներին, ապա մյուսները, այդ թվում և մեզ հետաքրքրող ձեռագիրը, պետք է գրված լինեն չորրորդից առաջ, այսինքն՝ 1665 թ. սկզբին կամ նախորդ տարում: Ըստ այսմ շատ հմարավոր է, որ Դավրիժեցին Ոսկանից ստանալով մեկ

⁹ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, էջ 50 (ընդգծումն իմն է - Հ. Մ.):

օրինակ իրեն ուղարկելու մասին լուրը, ժամանակ չկարգցնելու համար որոշել է արդեն պատրաստի ձեռագրելից մեկն ու մեկը ուղարկել, բայց տեսնելով, որ քուրթի մեջ նկարված է նույն օձապատկերը, ուստի հնարավոր փոանգից խուսափելու նպատակով փորձել է մաքրել հենց այս ձեռագրի օձագրվիսը։ Սակայն, մաքրելուց հետո համոզվելով, որ դրանից նկարը միանգամայն խաթարվել է, որոշել է պատրաստել նոր օրինակ, որտեղ թե՛ նկարը լինի և թե՛ օձը մեա աննկատ։ Ուստի դիմել է Ավետիս գրչին, պատվիրել չորրորդ, այսինքն՝ Վիեննայի ձեռագիրը, տվել համապատասխան ցուցումներ, որոնք ամենայն բարեխղճությամբ իրագործել է գրիչը։ Այս ենթադրության օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ դրանից հետո, 1666 թ., նույն գրչի ընդօրինակած թիվ 1772 ձեռագրում, որն, ինչպես ասվեց, հեղինակի ինքնագրից գաղափարված հինգերորդ օրինակն է, նույն օձապատկերը նկարված է խիստ ահագնատեսիլ, այսինքն՝ մոտավորապես այնպես, ինչպես եղել է բնօրինակում։

Կարծում եմ, այս փոքրիկ փաստը բավական լուրջ պատկերացում է տալիս մեր ժողովրդի համար Օսմանյան Թուրքիայի դարավոր լծի ունեցած ահավոր հետևանքների մասին։ Այո՛, ցավալիորեն ծանր է գիտակցել, որ թե՛ երեքուկես դար առաջ հեռավոր Ամստերդամում, թե՛ ամցյալ դարավերջին Վաղարշապատում ու Վիեննայում և թե՛ գալիք հազարամյակի շեմին քաղաքամայր Երևանում հայ գիտնականն ու տպագրիչը ստիպված են եղել չասելու ճշմարտությունը կամ ասելու կես ճշմարտություն։ Բայց ավելի ցավալին այն է, որ այդ վախճ տպագիր գրքերից բացի յափանցել է նաև ձեռագրերից մերս ու այնտեղ նույնպես ծավալել իր ավերիչ գործունեությունը։

Թերևս հարկ չլիներ այսքան մանրամասն անդրադառնալու շուրջ երեքուկես-դարյա հնություն ունեցող այս փոքրիկ գծապատկերի տառապալից պատմությանը, երե դա լիներ միայն անցյալ։ Մինչդեռ այն, իմ խորին համոզմամբ, այսօր ոչ պակաս, գուցե և ավելի, կարևոր է, քան իր ժամանակին։ Չմոռանա՞նք, որ 1915 թ. հայկական ցեղասպանության հեղինակների իրավահաջորդներն ու ժառանգորդները ճի՞գ ու ջանք չեն խնայում կեղծելու համար պատմական իրողությունը։ Ըստ այդմ՝ ի թիվս այլևայլ կեղծիքների նրանք հորինել ու ամփոփել վանկարկում են այն ամենթեթ տեսակետը, որ իբրև հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ վայելել է թուրք իշխանավորների «հայրական» վերաբերմունքը, որ իբրև հայերի ու թուրքերի միջև ոչ մի թշնամանք չի եղել, ուստի 1915 թ. կառարկածի համար իբրև մեղավոր են ոչ թե երիտթուրք մարդակերները, այլ նրանց գազանություններին զոհ դարձած հայ նահատակները։ Ուրեմն թող մեկ անգամ ևս փաստվի, թե ո՞վ ո՞վ է և երբվանից։

Վերջում կցանկանայի խորին շնորհակալությունս հայտնել Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռագրաստան վարիչ Արմեն Մալխասյանին, համակարգչային բաժնի ավագ մասնագետ Հովհաննես Կիզոյանին և ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող Մերուժան Կարապետյանին այս նկարների պատրաստմանը օգնելու համար։

Նկ. 1
(Ս. Մաշտոցի անվ. Սատենադարան, ձեռ.
թիվ 1772, գրության թվական՝ 1666)

Նկ. 2
(Ս. Մաշտոցի անվ. Սատենադարան, ձեռ.
թիվ 1773, գրության թվական՝ 1663)

Նկ. 3

(Վիեննայի Մխիթարյան Սատենադարան, ձեռ. թիվ 137, գրության թվական՝ 1685)

Նկ. 4

(Ս. Սաշտոցի անվ. Սատենադարան, ձեռ. թիվ 7296, գրության թվական՝ 1684?)